

Vzdělání

Představte si, že jste v kůži Jean-Paula Didiona, dospívajícího chlapce z francouzského venkova asi před dvěma sty lety. Jean-Paulovi je v roce 1750 čtrnáct let. Neumí číst a psát, ale na tom není nic zvláštního; jen pár dospělých v jeho vesnici dokáže rozluštit více než jedno nebo dvě slovíčka psaného textu. V oblasti působí několik škol, na kterých vyučují mniši a jeptišky, ale ty se zcela vymykají Jean-Paulovým zkušenostem: kromě místního kněze se ani nikdy nesetkal s někým, kdo chodil do školy. Posledních osm nebo devět let trávil většinu dní tím, že pomáhal v domácnosti a při práci na poli. Čím bude starší, tím více času bude trávit prací na otcově pozemku. Jean-Paul nejspíš nikdy neopustí oblast, kde se narodil. Je docela dobře možné, že stráví téměř celý život ve své vesnici a na okolních polích a jen občas podnikne cestu do jiné blízké vesnice nebo města. Možná bude muset čekat až do padesáti let, než zdědí otcův pozemek, o který se potom bude muset dělit se svými mladšími bratry. Jean-Paul si uvědomuje, že je „Francouz“, že jeho zemi vládne určitý panovník a že existuje širý svět mimo Francii samu. I o Francii jako politickém celku však má jen mlhavé povědomí. Neexistují žádné zprávy nebo pravidelné informace o událostech, k nimž došlo někde jinde. Co ví o dalekém světě, to se dozvěděl z příběhů a vyprávění dospělých, například poutníků, kteří se občas ve vsi zastavili. Podobně jako ostatní členové své obce se dozvídá o významných událostech, například o smrti krále, se zpožděním několika dnů, týdnů nebo i měsíců.

Z moderního pohledu můžeme Jean-Paula považovat za nevzdělaného; to však neznamená, že je nevědomý. Ve svých čtrnácti letech už dobře chápe všechno, co se týká rodiny a dětí, protože se už od malička musel starat o své mladší sourozence. Rozumí půdě, pěstování plodin i úpravě a skladování potravin. Dobře se vyzná v místních zvycích a tradicích; kromě zemědělské práce je zručný i v řadě jiných činností, například ve tkaní nebo pletení košíků.

Jean-Paula jsme si vymysleli, ale právě popsaný obraz dospívání zhruba odpovídá typické zkušenosti mladého chlapce v Evropě v období raného novověku. Srovnáme si ji s dnešní situací. V průmyslových zemích umějí prakticky všichni lidé číst a psát. Všichni si uvědomujeme, že jsme občany určitého státu; známe jeho polohu na mapě světa a alespoň zčásti i jeho historii. Náš život už od dětství ovlivňují informace, které získáváme z knížek, novin, časopisů a televize. Všichni máme za sebou proces formálního vzdělávání. Tištěné slovo a elektronická komunikace se ve spojení s formálním školním vzděláváním staly neodmyslitelnou součástí našeho způsobu života.

V této kapitole se budeme zabývat tím, jak vznikla současná podoba školního vzdělávání a jaký má dopad na společnost. Zastavíme se u politických debat, které se *týkají* školství, a ukážeme si některé z teoretických přístupů k otázkám vzdělávání. Nakonec se zamyslíme nad souvislostmi mezi vzděláváním a nerovnostmi.

Historický vývoj gramotnosti a školního vzdělávání

Až do začátku průmyslové éry bylo školní vzdělávání dostupné pouze malé menšině lidí, kteří disponovali volným časem a prostředky. V mnoha společnostech představovali jedinou plně gramotnou skupinu kněží, řeholníci nebo jiní náboženští specialisté, kteří svou znalost využívali ke čtení a výkladu posvátných knih. Naprostá většina osob si v dětství osvojovala sociální *návyky* a pracovní dovednosti podle příkladu dospělých. Jak už bylo řečeno, děti obvykle začínaly už ve

velmi útlém věku pomáhat v domácnosti, na poli a v řemesle. Čtení nebylo v jejich běžném životě ani nutné, ani užitečné.

Dalším důvodem, proč po dlouhá staletí umělo jen málo lidí číst a psát, byla pracnost a nákladnost pořizování rukopisů. Tato situace se začala měnit po zavedení knihtisku (vynalezen v Číně: v Evropě poprvé pouti(Johannem Gutenbergem v roce 1454). Texty a dokumenty se staly daleko dostupnějšími: knihy, pamflety, ale i celá řada běžných materiálů potřebných ve stále náročnější administrativě. Tiskem začaly vycházet například zákony; ve státní správě, podnikání a dalších organizacích se postupně prosazovalo vedení písemné dokumentace, vydávání zpráv nebo ročenek a registrace běžných údajů. Rostoucí využívání písemných materiálů v mnoha různých sférách života vedlo ke zvýšení všeobecné gramotnosti (schopnosti číst a psát na základní úrovni).

Postupně se začalo objevovat školní vzdělávání *ve své* moderní podobě, tj. vyučování žáků v prostorách vyhrazených pro tento účel. Ještě před 150 lety (a mnohde ještě déle) však *byly* děti bohatých lidí svěřovány soukromým učitelům, zatímco většina populace evropských zemí a Spojených států neměla *až do* počátku 19. století, kdy začaly vznikat systémy obecných škol, vůbec žádné formální vzdělání.

Poptávku po vzdělávání dále zvyšoval proces industrializace a růst měst. Rostoucí mobilita a rozmanitost povolání neumožňovala, aby se děti učily pracovním dovednostem od svých rodičů. Získávání vědomostí se stále více opírá o obecný základ (předměty jako matematika, přírodní vědy, dějepis, literatura apod.) spíše než o praktické předávání konkrétních dovedností. V moderní společnosti se lidé neobejdou bez schopnosti číst, psát a počítat; potřebují také určité znalosti o fyzickém, sociálním a ekonomickém prostředí, v němž se nacházejí, a v neposlední řadě musejí *získat schopnost* se učit, aby mohli zvládat nové formy informace (často velmi technického rázu).

Základní a střední školství v mezinárodním srovnání

I mezi vyspělými zeměmi nacházíme velké rozdíly, a to jak co do délky školní docházky, tak co do způsobu organizace.

Některé systémy mají vysoce centralizovanou povahu. V mnoha evropských zemích (například ve Francii) existují celostátní osnovy, jimiž se učitelé a žáci musejí řídit a všeobecně závazné průběžné a závěrečné zkoušky. Naproti tomu například ve Spojených státech je systém daleko roztržitější. Asi 40 procent rozpočtu škol hradí jednotlivé státy, dalšími 40 procenty přispívá federální vláda a zbytek pochází z místních daní. Školy jsou proto řízeny místními výbory, jejichž členové jsou voleni a mají pravomoc jmenovat učitele, vybírat (či zakazovat) učebnice a jiné studijní materiály. Tato praxe má své výhody i nevýhody. Jednoznačnou výhodou je skutečnost, že školy nejsou odtrženy od potřeby zájmů komunity, které slouží. Na druhé straně však tento systém umožňuje existenci propastných rozdílů ve velikosti atd, vybavení učeben a účasti kvalitních učitelů, protože finanční možnosti škol značně závisejí na výši příjmů v dané obci.

Všechny státy USA poskytují základní vzdělávání zdarma už od 50. let 19. století povinnou se však školní docházka stala až později. V období kolem roku 1900 sehrálo masové základní

školsství obrovskou roli v „amerikanizaci“ nesčetných přistěhovalců, jimž kromě angličtiny vštěpovalo i americky ideál rovnosti příležitostí. Představa, že všichni lidé se rodí sobě rovni, měla na časném rozvoji masového veřejného školství ve Spojených státech velký podíl. Ve společnosti, v ní nikdy nevládl aristokratický ideál - názor, že někteří lidé se rodí s většími právy než druzí - bylo totiž vzdělání považováno za otevřenou cestu k sociálnímu vzestupu. Školy v USA své žáky víceméně otevřeně učily (a dodnes učí) i dalším typicky americkým názorům a hodnotovým měřítkům.

Ve Velké Británii existuje od roku 1964 jednotný systém základního a středního vzdělávání, který zavedla tehdejší labouristická vláda s úmyslem odstranit nerovnost mezi různými *typy* škol. Kritické jednotného systému však tvrdí, že selhal, protože sráží studenty k průměrnosti, nedává jim šanci vyniknout a odrazuje je od specializace.

Britskou zvláštností jsou soukromé školy, známé pod poněkud matoucím názvem "public schools". Zatímco všechny státní školy musejí dodržovat závazné osnovy a jejich žáci podstupují stejné zkoušky ve věku sedmi, jedenácti, čtrnácti a šestnácti let, placené soukromé školy se jimi řídit nemusí. Celkový počet těchto placených škol v Anglii je asi 2300 a navštěvuje je asi 7 procent žáků. Užší skupina těch nejprestižnějších, jako například Eton a Rugby, zahrnuje pouze 233 škol, ale jejich absolventi zaujímají dominantní postavení ve vyšších sférách britské společnosti. Průzkum z roku 1991 ukazuje, že 84 % soudců, 70 % ředitelů bank a 49 % vyšších státních úředníků chodilo do škol tohoto typu.

Když se v roce 1990 ucházel o předsednictví Konzervativní strany John Major, hlásil se k úmyslu vytvořit „beztržní společnost“. On sám byl na první pohled zářným příkladem překonávání společenských hranic, neboť ukončil školní docházku už v šestnácti letech. Složení jeho kabinetu však ukazovalo, že tento ideál je daleko: 19 ze 22 jeho členů (mezi nimiž nebyla ani jediná žena) absolvovalo některou ze soukromých škol a své děti nechal ve státní střední škole studovat jen jediný z nich. Labouristé Tonyho Blaira si uvědomují, že větší rozmanitost školského systému je žádoucí. Jak ji však skloubit s úsilím o překonávání nerovnosti ve vzdělání? Soukromé školy a ty, jež jsou financovány z grantů, sice na jedné straně přispívají k rozmanitosti, ale na druhé straně poskytují své služby především dětem ze zámožnějších rodin, takže přispívají k udržování dosavadní nerovnosti.

Mezinárodní srovnání vysokých škol

Rovněž v organizaci vysokého školství - tj. dalšího vzdělávání po ukončení povinné školní docházky, převážně na univerzitách nebo vyšších odborných školách - lze mezi vyspělými státy najít značné rozdíly. V některých zemích jsou veřejnými institucemi, financovanými přímo ze státního rozpočtu. Například Francie organizuje své *vysoké* školství na celonárodní úrovni a řídí je centrálně téměř ve stejné míře jako školy základní a střední. Výuka v kterémkoli oboru musí být schválena akreditační komisí, kterou zřizuje ministerstvo pro vysoké školy. Studenti mohou získat dva druhy diplomů - jeden uděluje daná univerzita, druhý stát. Diplomy druhého typu jsou všeobecně považovány za prestižnější a cennější než ty, které udělují vysoké školy samy, protože se předpokládá, že zaručují jednotný standard. Určitá místa ve státní správě jsou vyhrazena pouze pro držitele státních diplomů, jimi dává přednost i většina zaměstnavatelů v soukromém sektoru. Prakticky všichni učitelé na základních a středních školách i na univerzitách jsou ve Francii státními zaměstnanci. Platy učitelů jsou určovány centrálně, podobně jako základní náplň výuky v rámci jednotlivých oborů.

Podobný systém jako ve Francii existuje ve většině evropských zemí. Zcela opačný příklad představují USA, které se od ostatních vyspělých států liší významným zastoupením soukromého sektoru (plných 54 procent všech vysokých škol). Lze mezi ně počítat i některé z nejprestižnějších univerzit, například Harvard, Yale či Princeton. Dělicí čára mezi soukromými a státními vysokými školami však v Americe není tak zřetelná jako v jiných zemích, protože studenti na soukromých univerzitách mohou žádat o státní granty a půjčky. Navíc tyto školy dostávají od státu značné prostředky na výzkum. Na druhé straně bývají státní univerzity často spolufinancovány z nadací a dostávají dary od různých podnikatelů. Mohou také získat výzkumné granty od soukromých průmyslových podniků.

Britský systém je méně centralizovaný než francouzský, ale jednodušší než americký. Vysoké školy jsou financovány ze státního rozpočtu a platy profesorů se řídí celostátními tabulkami. Mezi jednotlivými institucemi a jejich výukovými programy však existují značné rozdíly. Před druhou světovou válkou měla Velká Británie 21 univerzit, které byly podle dnešních měřítek většinou velmi malé; do roku 1970 se však rozrostly do čtyřnásobné velikosti. Dnes mají všechny britské vysoké školy

standardní parametry¹, takže se diplom z Leicesteru nebo *Leedsu* alespoň teoreticky vyrovná diplomu z Cambridge, Oxfordu nebo Londýna. Není však žádným tajemstvím, že Oxford a Cambridge své studenty velmi pečlivě vybírají (asi polovina jich přichází ze soukromých středních škol) a jejich absolventi mají větší šanci získat dobře placené zaměstnání (než i, kdo přišli z jiných univerzit). Přes poválečnou expanzi zůstává procento vysokoškoláků v britské populaci nižší než ve srovnatelných západních zemích. V roce 1970 nastupovalo na univerzity jen 17 % osm

náctiletých. Do poloviny 90. let sice Británie zaznamenala vzestup na 25 %, ale na tom se částečně podílela skutečnost, že polytechniky (vysoké školy technického typu) *byly* přejmenovány na univerzity.

Ženy a dívky ve vzdělávacím systému

S výjimkou tělesné výchovy a sportů už současné školství ve vyspělých zemích systematicky nerozlišuje mezi chlapci a dívkami. Ve Velké Británii si dívky po řadu let vedly v průměru lépe než chlapci, a to od první třídy až asi do poloviny střední školy, kdy se poměr mezi nimi začal obracet; u závěrečných zkoušek na střední škole a pak na univerzitě u2 dominovali mladí muži. Poslední dobou se však převaha dívek přenáší i do vyšších věkových skupin. V roce 1995 se na prvních pěti místech mezi středními školami umístily čistě dívčí školy, které obsadily 14 z prvních dvaceti míst na žebříčku.

Podobné výsledky přicházejí i ze Spojených států, kde se chlapci dvakrát častěji než dívky ocitají ve zvláštních školách pro neprospívající žáky a dvakrát častěji se jim také stává, že vůbec nedokončí středoškolské vzdělání. Mladé Američanky se hlásí na univerzity častěji než jejich mužské protějšky; ještě větší nepoměr je pak mezi ženami a muži, kteří vysokou školu zdárně absolvují. Početní převahu si ženy získávají i na poli postgraduálního vzdělávání (*The Economist*, 8. července 1995).

Není vyloučeno, že tyto změny jsou výrazem širších změn ve vzájemném postavení mužů a ten ve společnosti. Nadvláda mužů byla v mnoha oblastech ohrožena a mnozí autoři dnes hovoří o "proměně mužské role". Nezaměstnanost postihuje více mužů než žen a někdejší mužská role živitele rodiny je dnes do určité míry zpochybněna. Je možné, že chlapci jsou dnes méně jisti tím,

čeho chtějí v životě dosáhnout, než tomu bylo v minulosti.

Suzanne Lieová a Virginia O'Learyová ve své knize *Dobývání tvrze* (Storming the Tower, 1990) srovnávají statistiky o zastoupení žen na vysokých školách v různých zemích světa (Velké Británii, Spojených státech, Německu, Norsku, Indii, Izraeli aj.). Ve všech těchto zemích procento studentek po celé poválečné období stouplalo, takže nejen v USA, ale i v Izraeli a Norsku již představují asi polovinu studujících. Jejich zastoupení mezi vysokoškolskými pedagogy však už bylo podstatně menší. Navíc byly převážně soustředěny na nižších stupních hierarchie (lektorky, odborné asistentky); mezi profesory měli dosud muži drtivou převahu. Například ve Velké Británii je v současné době mezi vysokoškolskými profesory jen asi 120 žen, což představuje pouhá čtyři procenta.

Srovnávací výzkum na britských a amerických vysokých školách prokázal, že v obou zemích učí ženy v průměru více hodin než jejich mužští kolegové, a to více na bakalářské než a magisterské nebo postgraduální úrovni. Větší pedagogické úvazky ovšem znamenají méně času na výzkum a publikační činnost, které jsou považovány za zásadní kritéria pro další postup.

Teorie vzdělávání

Bernsteinovy jazykové kódy

Moderní vzdělávání a jeho vliv na sociální nerovnost lze hodnotit z několika různých teoretických perspektiv. Jedna z nich klade důraz na schopnost verbální komunikace. Její zastánce Basil Bernstein tvrdí že si děti z různých sociálních poměrů vytvářejí už od útlého věku odlišné kódy nebo formy teče, které mají zásadní vliv na jejich pozdější úspěch ve škole (Bernstein, 1975). Nejde mu přitom ani tak o rozdíly ve slovní zásobě nebo vyjadřovacích schopnostech, ale o systematické rozdíly ve způsobu komunikace, jimiž se jednotlivé sociální skupiny vyznačují.

U dětí z nižších vrstev se podle Bernsteina uplatňují takzvané omezené kódy. To znamená, že jejich komunikace spočívá na nevyslovených předpokladech, jejichž znalost je považována za samozřejmou. Tento typ komunikace se úzce pojí s konkrétním kulturním prostředím rodiny, čtvrti nebo obce, kde jsou hodnoty a normy považovány za samozřejmé a není nutno je verbalizovat. Rodiče vychovávají své děti formou přímých odměn a trestů za správné či nesprávné jednání. Tyto omezené kódy jsou daleko vhodnější ke sdělování praktických zkušeností než k probírání abstraktních pojmů, procesů nebo vztahů. Jsou proto charakteristické právě pro děti vyrůstající v rodinách s nižšími příjmy a pro vrstevníky, s nimiž se stýkají. Jejich komunikace se sice orientuje na skupinové normy, ale málokdo dokáže přesně vysvětlit, *proč* se jejich chování právě těmito normami řídí.

Naproti tomu děti ze středostavovských rodin s vyšším formálním vzděláním si osvojují rozvinuté kódy, které jim umožňují individualizovat smysl jednotlivých slov podle potřeby konkrétní situace. Jejich verbální projevy jsou méně vázány na specifický kontext a umožňují jim snáze zobecňovat a vyjadřovat abstraktní představy. Rodiče dětem při výchovném procesu často vysvětlují, jaké důvody a zásady je vedou k tomu, aby jim něco zakázali. Chce-li dítě v dělnické rodině příliš mnoho sladkostí, řekne mu matka „Tak a dost!“ Ve středostavovské rodině mu nejspíš vysvětlí, že sladkosti jsou nezdravé a kazí se po nich zuby.

Děti, které si osvojily rozvinuté kódy, mají podle Bernsteina větší předpoklady k úspěšnému prosazení v procesu formálního vzdělávání. To neznamená, že by děti z nižších vrstev měly

„horši“ typ řeči, anebo že by jejich kódy byly „nedostatečné“. Lze však říci, že se jejich způsob vyjadřování dostává do rozporu s akademickou kulturou školy. Děti používající rozvinuté kódy ji zvládají daleko snáze.

Bernsteinova teorie se může opřít o určité důkazy, i když její platnost zůstává předmětem sporů. Výsledky výzkumů nasvědčují tomu, že děti z nižších vrstev skutečně na svou otázku dostávají méně často odpověď a málokdy jim někdo vysvětlí, jak dospěl k určitému závěru. Tyto skutečnosti nám umožňují pochopit, proč se děti z nižších socioekonomických vrstev hůře prosazují S používáním omezených kódů jsou spojeny následující charakteristiky, které vesměs zhoršují šance dětí z nižších vrstev na úspěch ve škole:

1. Tyto děti většinou nedostávají od rodičů plnou odpověď na své otázky, takže bývají nejen méně informovány o světě, ale i méně zvědavé než děti používající rozvinuté kódy.

2. Jen obtížně reagují na neemotivní a abstraktní verbální projevy učitelů a na obecně vyjádřené zásady školní kázně.

3. Jestliže se učitelova forma komunikace výrazně liší od toho, co zná dítě z domova, může být pro dítě prostě nesrozumitelná. Dítě si někdy pomáhá tím, že si jeho slova přeloží do jazyka, jemuž rozumí, přitom mu ale často unikne skutečná podstata sdělení.

4. S mechanickým učením nebo biflováním nazpaměť nemusí mít tyto děti větší problémy. Mohou však narážet na velké obtíže při chápání rozdílů v pojmech, které vyžadují schopnost zobecnění a abstrakce.

Bowles a Gintis: školy a kapitalistické společnost

Práce Samuela Bowlese a Herberta Gintise se týkají především institucionálního pozadí, na němž moderní školský systém vzniká (Bowles a Gintis, 1976). Opírají se sice o zkušenosti s americkým školstvím, ale tvrdí, že se jejich závěry týkají západní společnosti obecně. Jejich východiskem jsou studie Jenckse (1972) a dalších autorů, které ukazují, že všeobecná školní docházka nepřispívá k překonání ekonomické nerovnosti. Považují moderní vzdělávání za odpověď na ekonomické potřeby průmyslového kapitalismu. Školy dávají žákům technické a sociální dovednosti, které průmyslové podnikání vyžaduje, a navíc vštěpují budoucím pracovním silám úctu k autoritám a kázeň. Škola se svými hierarchickými vztahy a důrazem na poslušnost předjímá situaci na pracovišti, kterému se blíží i školní systém trestů a odměn. Školy tak motivují některé jedince k úspěchu, zatímco jiné od něj odrazují a směřují je tak do hůře placených zaměstnání.

Bowles a Gintis uznávají, že rozvoj hromadného vzdělávání měl mnoho užitečných důsledků. Ve vyspělých zemích prakticky zmizela negramotnost a základy získané ve škole umožňují mladým lidem získávat další poznání, které jim přináší uspokojení. Protože se však rozvinulo především na základě ekonomických potřeb, nedosáhlo všeobecné školní vzdělání ani zdaleka těch cílů, které si od něj osvícení reformátoři slibovali.

Podle Bowlese a Gintise moderní školy reprodukovat pocitu bezmoci, které mnozí jedinci pociťují v jiných sférách. Ideálu rozvoje osobnosti, na němž celá myšlenka vzdělání spočívá, může být dosaženo jen tehdy, jestliže budou lidé moci rozhodovat o podmínkách svého vlastního života a rozvíjet svá nadání a schopnosti sebevyjádření. V současném systému školy legitimizují nerovnost, omezují rozvoj osobnosti na formy slučitelné s poslušností vůči autoritám a přispívají k tomu, že se mladí lidé smiřují se svým osudem" (Bowles a Gintis, 1976). Kdyby existovala větší demokracie na pracovišti a větší rovnost ve společnosti, umožnilo by to podle těchto autorů vznik nového systému vzdělání, jenž by poskytoval větší šanci na svébytný rozvoj každého jedince.

Ivan Illich: skryté poselství školy

Jedním z nejkontroverznějších autorů, který se kdy vyslovil k otázce školství, je Ivan Illich. Proslavil se svou kritikou moderního ekonomického vývoje, který podle něho připravuje lidi o schopnost samostatného jednání. Modernizace vede v Illichově pojetí k tomu, že lidé ztrácejí své tradiční dovednosti; jejich zdraví se stává závislým na lékařích a vzdělání na učitelích, zábavu jim opatřuje televize a obživu zaměstnavatelé. Illich dokonce tvrdí, že se musíme zamyslet i nad povinnou školní docházkou jako takovou, která je dnes na celém světě považována za nezbytnou (Illich. 1973). Podobně jako Bowles a Gintis klade i on důraz na souvislost mezi rozvojem vzdělání a ekonomickými potřebami kázně a hierarchie. Tvrdí, že vznik školství *vyplývá* ze čtyř základních funkcí, které ve společnosti splňuje. Na prvním místě je *dozor nad* dětmi. Protože je školní docházka povinná, spolehlivě zajišťuje, že se děti od ukončení časné fáze dětství až do zařazení do pracovního procesu nebudou toulat po ulicích. Kromě toho škola zaručuje rozdělení osob do jednotlivých typů zaměstnání, osvojení dominantních hodnot a získání těch znalostí a dovedností, které daná společnost schvaluje.

Velká část toho, čemu se děti ve škole učí, nemá nic společného se samotnou náplní vyučování. Školy svým důrazem na kázeň a pravidla povzbuzují to, co Illich nazývá *pasivní konzumaci*, tj. nekritické přijímání existujícího společenského kódu, i když to není obsahem žádného předmětu, ale vyplývá to ze samotné povahy školních procedur a organizace. Skryté poselství školy dětem sděluje, že jejich úlohou v životě je „znát své místo a klidně sedět“.

Illich navrhuje *osvobodit společnost od školy*. Připomíná, že povinná školní docházka je poměrně nedávný vynález; není důvod se domnívat, že bychom ji museli přijímat jako něco nevyhnutelného. Jestliže školy nepodporují rovnost příležitostí ani rozvoj individuální tvořivosti, proč je v jejich současné podobě nezrušit? Illich přitom netvrdí, že by neměly existovat žádné formy vzdělávacích organizací. Vzdělání by podle jeho názoru mělo umožnit každému zájemci získání kvalifikace potřebné k seberealizaci -a to nejen v dětství, ale i v kterékoli jiné fázi života. Takový systém by umožnil, aby se znalosti šířily ve společnosti všemi směry a neměli na ně monopol pouze specialisté. Kdo by se chtěl učit, ten by se nemusel podřizovat žádným osnovám a mohl by si vybrat, co by ho zajímalo.

Není úplně jasné, jak by měl takový systém vypadat v praxi. Namísto škol navrhuje Illich několik typů *vzdělávacích ústavů*. Materiální základna pro formální vzdělávání by se nacházela v knihovnách, laboratořích a informačních bankách, které *by byly* přístupné všem studentům. Mezi nimi by vznikly komunikační sítě, z nichž by bylo možno zjistit, kdo má jaké znalosti a schopnosti a zda by byl ochoten je někomu jinému předat. Žáci a studenti by měli jakési poukázky na vzdělání, které by jim umožňovaly využívat vzdělávacích služeb podle vlastních představ.

Zní něco takového jako naprostá utopie? Mnoho lidí by jistě řeklo, že ano. Pokud se však v budoucnu sníží význam placené práce anebo se zásadně změní její struktura, nebudou už Illichovy představy vypadat tak nerealisticky. Kdyby placené zaměstnání ztratilo své ústřední postavení v sociálním životě, mohli *by se* lidé pouštět do celé řady jiných aktivit. Vzdělání by nebylo jen „přípravou na vstup do života“, soustředěnou do zvláštních institucí, ale bylo by přístupné každému, kdo by o ně projevil zájem.

V 90. letech se Illichovy myšlenky znovu dostávají do módy v souvislosti s rozvojem nových komunikačních technologií. Objevují se názory, že tzv. informační dálnice máte vést k revoluci ve vzdělávání. K tomuto tématu se ještě vrátíme v další části této kapitoly.

Vzdělání a kulturní reprodukce

Témata všech tří dosud zmíněných perspektiv velmi názorně spojuje francouzský sociolog a antropolog Pierre Bourdieu ve své koncepci kulturní reprodukce (Bourdieu, 1986, 1988, Bourdieu a Passeron, 1977). Její podstatou je to, jak školy spolu s dalšími institucemi napomáhají přenášení sociálních a ekonomických rozdílů z generace na generaci. Bourdieuovo pojetí obrací naši pozornost k tomu, jak školy prostřednictvím svého „skrytého poselství“ ovlivňují hodnoty, postoje a zvyky, které si lidé osvojují. Škola umocňuje rozdílnou kulturní orientaci a hodnotová měřítká získaná v časně fázi života; to následně omezuje šance jedněch, ale usnadňuje postup druhým.

Různé způsoby používání jazyka, které rozlišil Bernstein, nepochybně souvisejí s těmito kulturními rozdíly v nejširším slova smyslu, které jsou základem variability zájmů a vkusu. Způsob hovoru i chování dětí z nižších vrstev - zejména pak u příslušníků menšin - se dostává do rozporu s normami, jež ve škole dominují. Zažívají ve škole daleko výraznější střet kultur než ty, které přicházejí z lépe situovaných rodin. Ocítají se de facto v cizím kulturním prostředí. Často jim schází nejen motivace k tomu, aby dosahovaly dobrých výsledků; také jejich navyklý způsob hovoru a jednání je odděluje od učitelů i tehdy, když se obě strany snaží o co nejlepší komunikaci.

Děti tráví ve škole mnoho hodin. Jak zdůrazňuje Illich, osvojují si při tom daleko více než jen učivo, se kterým je učitelé seznamují. Škola je pro ně současně první přípravou na svět práce. Vštěpují si, že se od nich očekává dochvilnost a péle při vykonávání úkolů, které jim svěří jejich nadřízení (Webb a Westergard, 1991).

Intelligence a nerovnost

Až dosud jsme se v této diskusi nezabývali možným vlivem vrozených rozdílů ve schopnostech jedinců. Kdyby byly rozdíly v dosaženém vzdělání a následném postavení či příjmech úměrné inteligenci, dalo by se tvrdit, že školy ve skutečnosti poskytují všem stejnou příležitost a lidé nacházejí uplatnění odpovídající jejich vrozeným schopnostem.

Co je inteligence?

Psychologové vedou už po řadu let spory o tom, zda opravdu existuje konkrétní vlastnost jedince, která se dá nazvat inteligencí, a pokud ano, zda vychází z vrozených rozdílů. Inteligenci je obtížné definovat, protože zahrnuje ladu různých kvalit, které často vzájemně nesouvisejí. Můžeme například předpokládat, že „nejčistší“ formou inteligence je schopnost (řešit abstraktní matematické problémy. Mnozí lidé, kteří v této činnosti vynikají, by se však jen stěží uplatňovali v jiných oborech, například v historii umění. Protože se pojem inteligence vzpírá jakékoli definici, navrhuji někteří psychologové, aby byla definována prostě jako to, co se měří testy IQ (intelligenčního kvocientu). Je nasnadě, že se tím problémem neřeší, protože je to definice kruhem.

Většina testů IQ je tvořena směsí koncepčních a matematických problémů. Jsou konstruovány tak, aby průměrný výsledek odpovídal hodnotě 100: kdo se ocitne pod touto hranicí, je tedy označen za podprůměrně inteligentního, a naopak. Přestože je měření inteligence spojeno se zásadními problémy, nadále se testů IQ hojně využívá jak ve výzkumných studiích, tak ve školství a v podnikové sféře.

IQ a genetické faktory

Testy IQ dobře korelují se školními výsledky, což nás nemusí překvapovat, protože *byly* původně vyvinuty právě k odhadu budoucí úspěšnosti při studiu. Z toho ovšem plyne, že vykazují také úzkou souvislost se sociálními, ekonomickými a etnickými rozdíly, které jsou s rozdíly v dosaženém vzdělání spojeny. Běloši mají v průměru lepší výsledky než černoši nebo příslušníci jiných znevýhodněných menšin. V roce 1969 vyvolal rozruch článek Arthura Jensea, který prohlásil, že rozdíly v IQ mezi bělochy a černochy jsou zčásti geneticky podmíněné (Jensen, 1967, 1979).

Později se k tomuto tématu vrátili psycholog Richard J. Herrnstein a sociolog Charles Murray, kteří svým kontroverzním vstupem rozpoutali novou debatu o IQ a vzdělání. Ve své knize *Gaussova křivka: Inteligence a třídní struktura ve Spojených státech* totiž tvrdí, že se už o vztahu IQ a dědičnosti nashromáždilo příliš mnoho důkazů na to, aby se o něm dalo ještě pochybovat. Významné rozdíly v inteligenci mezi jednotlivými rasovými a etnickými skupinami musíme podle nich připsat alespoň zčásti na vrub dědičnosti. Většina výsledky, o které se opírají, pochází z výzkumů prováděných ve Spojených státech. Podle Herrnsteina a Murraye tyto výsledky ukazují, že některá etnika mají v průměru vyšší IQ než jiná. Američané asijského původu, zejména příslušníci japonské a čínské menšiny, mají v průměru vyšší IQ než běloši, i když rozdíly mezi nimi nejsou nijak značné. Průměrné IQ Asijců i bělochů je však výrazně vyšší než u černocho. Herrnstein a Murray shrnují výsledky 156 studií a dospívají k průměrnému rozdílu 16 bodů mezi černochoy a bělochoy. Tvrdí, že tyto vrozené rozdíly v inteligenci významně přispívají k sociálnímu rozvrstvení americké společnosti. Čím je jedinec inteligentnější, tím větší má šanci, že „to někam dotáhne“. Z toho plyne, že ti nahoře zaujímají vyšší postavení dílem proto, že jsou prostě chytrější - a kdo zůstává dole, ten je zkrátka méně chytrý.

Odpůrci Herrnsteina a Murraye oponují, že rozdíly mezi rasovými a etnickými skupinami nejsou geneticky podmíněny, ale vyplývají ze sociálních a kulturních rozdílů. *Otázky z testů IQ* se zaměřují například na abstraktní logiku a další aspekty, s nimiž mají větší zkušenosti příslušníci bělošské střední třídy než černoši nebo jiné menšiny. Kromě toho mohou výsledky odrážet vliv faktorů, které nemají nic společného se schopnostmi, které jsou údajným předmětem měření - například to, zda je testování vnímáno jako stres. Výzkumy ukazují, že Afroameričané dosahují v průměru o šest bodů horšího výsledku, když jim test zadává běloch, než když je zadavatelem černocho.

Nižší průměrné skóre Afroameričanů ve Spojených státech je velmi podobné tomu, s nímž se setkáváme u znevýhodněných menšin v jiných zemích, například u „nedotknutelných“ v Indii, Maorů na Novém Zélandě a Burakuminů v Japonsku. Děti těchto skupin vykazují v průměru o 10 až 15 bodů horší výsledky než děti příslušné většiny. Zvláště zajímavým příkladem jsou japonští Burakuminové - potomci lidí, kteří v 18. století v důsledku lokálních válek ztratili půdu a stali se tuláky a vydědenci. Ačkoli po staletí trpěli předsudky a diskriminací, fyzicky se nijak neliší od ostatních Japonců. V tomto případě nemohou být rozdíly v průměrném IQ podmíněny geneticky, protože se tito lidé geneticky neliší od většiny; přesto jsou rozdíly mezi nimi právě tak konstantní jako rozdíly mezi černochoy a bělochoy. V USA, kde se k ním postupuje stejně jako k ostatním Japoncům, se však jejich děti v testech IQ neliší od zbytku japonsko-americké populace.

Tyto skutečnosti naznačují, že rozdíly v průměrném IQ mezi Afroameričany a bělochoy v USA budou nejspíše výsledkem sociálních a kulturních rozdílů. Tento závěr podporuje i srovnávací studie 14 zemí včetně USA, která zjistila, že se průměrné IQ za posledního půl století v *celé*

populaci výrazně zvýšilo (Coleman, 1987). IQ testy se totiž trvale vyvíjejí. Když tutéž skupinu osob podrobíme současným a starším testům, dosáhnou u těch starších podstatně vyššího skóre než u nových. Současné děti předčily na testech ze 30. let tehdejší děti v průměru o 15 bodů - což je přesně ten rozdíl, který v současnosti dělí černochoy a bělochy. Je potom jasné, že dnešní děti nejsou vrozeně chytřejší než byli jejich rodiče nebo prarodiče: zlepšení je pravděpodobně dáno sociálními, kulturními a ekonomickými faktory. Protože jsou socioekonomické rozdíly mezi bělochy a černými Američany nejméně tak velké jako ty mezigenerační, je tato skutečnost dostatečným vysvětlením variability IQ. Existují sice genetické variace mezi *jedinci*, které ovlivňují výsledky IQ, ale je nadále neprokázané a nepravděpodobné, že by některé *rasy byly* v průměru inteligentnější než jiné.

Vzdělání a nová komunikační technika

Šíření informačních technologií zřejmě ovlivní vzdělání v mnoha směrech, z nichž některé budou možná dosti zásadní. Nové technologie totiž ovlivňují charakter práce, protože některé *typy* lidských činnosti dnes nahrazují stroje. Sama dynamika technického rozvoje dnes vede k daleko rychlejší obměně zaměstnání, než tomu bývalo dříve. Vzdělání už nelze považovat za přípravné stadium před nástupem do pracovního procesu. S vývojem techniky se totiž mění i nároky na zaměstnance. I když budeme vnímat vzdělání zcela instrumentálně, jako osvojování dovedností potřebných k práci, panuje všeobecná shoda, že se v budoucnosti bude pracovník muset vzdělávat po celý život.

Jeden z návrhů, který zazněl ve Velké Británii, směřoval k vytvoření „studijní banky“, na kterou by se lidé mohli obrátit víceméně v libovolné fázi svého života. Do této banky by vkládali peníze jak jednotlivci, tak stát a zaměstnavatelé. Později by za ně mohli dostat „vzdělávací kredity“, zvýšené o podstatný úrok, které by jim umožnily získat nové technické a jiné schopnosti v rekvalifikačních kurzech.

Techniky vzdělávání

Rozvoj vzdělání v moderním smyslu slova byl spojen s mnoha dalšími zásadními změnami, které probíhaly v 19. století. Jednou z nich byl rozvoj školy jako instituce. Mohli bychom se naivně domnívat, že školy a univerzity vznikly prostě jako reakce na rostoucí poptávku po vzdělání, ale ve skutečnosti tomu tak nebylo. Jak ukázal Michel Foucault, vznikly školy jako součást správního aparátu moderního státu a jejich skrytým poselstvím bylo ukáznit děti a dostat je pod kontrolu.

Druhý zásadní vliv představoval rozvoj tisku a vznik „knižní kultury“. Masová distribuce knih, novin a dalších tištěných materiálů byla pro rozvoj průmyslové společnosti právě tak charakteristická jako stroje a továrny. Cílem školního vzdělání bylo naučit každého číst, psát a počítat, aby měl přístup k tištěnému slovu. Nejtypičtější učební pomůckou ve škole je právě kniha, učebnice.

Podle názorů mnohých odborníků se toto všechno brzy změní v důsledku rostoucího používání počítačů a multimediálních technik ve vzdělávacím procesu. Asi 70 až 80 procent telekomunikačních pokusů prováděných při testování nových multimediálních technik se týká vzdělání nebo má alespoň nějakou vzdělávací složku (Kenwaya spol., 1995). Budou počítače, CD ROMy a videokazety stále více nahrazovat učebnice? A zůstanou školy více či méně zachovány ve své současné podobě, jestliže už děti nebudou sedět v řadě a poslouchat paní učitelku, ale

prostě si pustí počítač, aby se něco naučily?

Setkáváme se s tvrzením, že nové techniky nebudou pouze přívažkem k existujícímu způsobu vzdělání, ale že ho zcela změní a nahradí. Dnešní mladí lidé, kteří už vyrůstají v informační společnosti, jsou s těmito technikami obeznámeni daleko lépe než většina dospělých, nevyjímaje ani jejich učitele. Vyrůstá generace Nintenda. o které jsme hovořili v kapitole 14. Někteří autoři hovoří o „revoluci v učebně“, o nástupu virtuální reality osobních počítačů.

Jen stěží lze pochybovat o tom, že se multimediální techniky budou ve školství stále více prosazovat. Podporují to nejen politické strany, ale především podnikatelská sféra: velké mediální společnosti se dnes zaměřují i na školy, nejen na domácnosti. Například ve Spojených státech se jednu dobu zdálo, že se trh s osobními počítači pro soukromou potřebu již nasytil - ale pak se objevil nový vzdělávací software, který spotřebu znovu nastartoval. Firmy, které vytvářejí nové vzdělávací programy, hodlají k jejich šíření využít také internet:

Podobně jako mnoho jiných oblastí sociálního života dnes i školství prochází změnami pod vlivem trhu a informační techniky. Globalizace si vynucuje snížení nákladů, jež vede k reformám ve školství, jako tomu bylo například ve Velké Británii za vlády konzervativců. Výsledkem tohoto tlaku je také rostoucí komercializace a tržní orientace vzdělání. I školy jsou nuceny k podobné restrukturalizaci jako obchodní a průmyslové podniky.

Do oblasti vzdělávání budou stále více vstupovat lidé, jejichž činnost s ním dosud souvisela jen okrajově, anebo k němu neměli žádný vztah. Budou mezi nimi odborníci na telekomunikace, výrobci softwaru a programů kabelové televize, filmaři a dodavatelé technického vybavení. Jejich vliv nezůstane omezen pouze na školy a univerzity; už dnes jsou součástí zábavně-vzdělávacího průmyslu, který v návaznosti na výrobu softwaru vytváří jakýsi paralelní vzdělávací systém.

Zda nové techniky skutečně přinesou tak radikální změny ve vzdělání, jak se občas tvrdí, zatím nemůžeme s jistotou říci. Někteří kritikové se obávají, že pokud opravdu budou mít tak velký dopad, povedou spíše k posílení nerovnosti ve vzdělání. K majetkové nerovnosti, která se dnes tak výrazně podepisuje na nerovných šancích studentů, by se mohla připojit i informační chudoba. Zdá se, že učebny beze stěn jsou zatím hudbou budoucnosti - a mnoho škol zatím trpí dlouhodobým nezájmem a nedostatkem finančních prostředků.

VLÁDY, POLITICKÁ MOC A VÁLKA

V roce 1989 se na náměstí v Pekingu odehrálo drama: shromáždily se na něm tisíce lidí, aby manifestovaly za demokracii. Čínská komunistická vláda reagovala tvrdě. Na demonstranty zaútočily jednotky čínské armády. Mnoho lidí bylo zabito, stovky dalších zatčeny a uvězněny.

V Číně se demokracie dosud nestala skutečností. V mnoha jiných částech světa, například v Sovětském svazu a východní Evropě, však prodemokratická hnutí úspěšně svrhla autoritářské režimy. Demokratické způsoby vlády *byly* v posledních letech nastoleny také ve větší části Latinské Ameriky a v některých afrických nebo asijských zemích. V západní Evropě, Severní Americe, Austrálii a na *Novém Zélandě* existují demokratické vlády už mnohem déle.

Demokratizace je jednou z hybných sil současného světa, která je podmíněna globalizací a sama k ní přispívá. Podobně jako mnoho jiných oblastí prochází i sféra vlády a politiky dalekosáhlými změnami.

V této kapitole se budeme zabývat hlavními faktory ovlivňujícími politický život. Budeme analyzovat povahu demokracie a posuzovat úlohu politických stran. Na konci kapitoly se budeme zabývat následky změn ve východní Evropě po roce 1989 a vlivem války na společnost.

Podívejme se však nejprve na některé základní pojmy, které při studiu politického života potřebujeme- moc, autoritu a *stát*. Veškerý politický život se tak či onak tyká moci: kdo je jejím držitelem, jakými prostředky ji získává a jak s ní nakládá.

Moc a autorita

Jak bylo řečeno už v první kapitole, je moc nesmírně významným sociologickým pojmem. Mocí rozumíme schopnost jedinců nebo skupin prosadit své vlastní zájmy nebo záměry i přes odpor druhých. Někdy je spojena s přímým užitím síly, jako *když* držitelé moci v Číně potlačili demokratické hnutí na náměstí Tchien-an-men. Mocenský prvek se uplatňuje takřka ve všech společenských vztazích, například mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem. Tato kapitola se soustředí na moc v užším slova smyslu, tj. moc politickou (vládní), kterou téměř vždy provází *ideologie*, která slouží k ospravedlnění toho, co mocní provádějí. Například použití násilí k potlačení studentů manifestujících za demokracii bylo ideologicky zdůvodněno obranou komunismu jako nejlepšího možného státního zřízení.

Jako autoritu označujeme legitimní použití moci (vládou). Slovo legitimní znamená, že osoby podléhající autoritě vlády jsou s tímto stavem srozuměny. Když v Číně vypukly demonstrace za demokracii a vláda na to reagovala zavíráním a zabíjením protestujících, projevila tím sice svou moc, ale současně i ztrátu autority.

Demokracie není jediným legitimním typem vlády, ačkoli se tak mnoho lidí domnívá. Legitimní může být i diktatura. Jak však uvidíme, je demokracie v současné době nejrozšířenější formou toho, co nazýváme legitimní vládou.

Státy a vlády

Státy a vlády ovlivňují mnohé aspekty našeho současného života. Po větší část lidských dějin ovšem státy vůbec neexistovaly.

Všechny státy, tradiční i moderní, sdílejí určité společné *rysy*. O státu můžeme hovořit tam, kde existuje politický aparát (vládní instituce včetně soudů, ale i zaměstnanci státní správy), který vládne nad určitým územím, opírá svou moc o *systém zákonů* a možnost použití síly k prosazení své politiky.

Moderní státy

Všechny moderní státy jsou státy národními. Vyznačují se všemi vlastnostmi zmíněnými ve *výše* uvedené definici státu: mají vládní aparát s působností ohraničenou na určité území formalizované zákoníky i oporu v ozbrojených silách. V některých zásadních rysech se však od tradičních států poměrně výrazně liší.

Suverenita

Území ovládaná tradičními státy nebyla tak přesně definována, jak je tomu u států moderních, a reálná moc ústřední vlády slábla se vzdáleností od jejího sídla. Pojem suverenity, tj. nezadatelného práva vlády na svrchovanou pravomoc na celém přesně definovaném území, měl v tradičních státech (na rozdíl od moderních) jen malý význam.

Občanství

V tradičních státech neměla většina poddaných krále nebo císaře valné povědomí o tom, kdo jim vládne, a ani je to příliš nezajímalo. Sounáležitost se státem podléhajícím určitému panovníkovi cítily obvykle jen vládnoucí třídy nebo majetnější lidé. Naproti tomu v národních státech se většina obyvatel žijících na území vymezeném hranicemi daného politického systému stává jeho občany, sdílejícími určitá práva a povinnosti, a považují se za součást národa. Kromě politických uprchlíků a bezdomovců se v dnešním světě prakticky každý identifikuje s konkrétním politickým celkem - národním státem.

Nacionalismus

Národní státy jsou spojeny s rozvojem nacionalismu. Nacionalismus lze definovat jako soubor symbolů a přesvědčení, jež vyvolávají pocit příslušnosti k danému politickému společenství. Jedinec pociťuje hrdost na to, že je Brit, Američan nebo Francouz, a cítí sounáležitost s ostatními příslušníky svého národa. Lidé nejspíš odedávna cítili potřebu se nějak identifikovat s určitou sociální skupinou, ať už šlo o rodinu, klan nebo náboženskou komunitu. Nacionalismus se však objevil teprve s rozvojem moderního státu. Stal se hlavním projevem pocitu identity s určitým svrchovaným státním celkem.

Nacionalistické přesvědčení nemusí v současném světě vždy odpovídat aktuálním státním hranicím, neboť prakticky všechny národní státy vznikly na různorodém etnickém základě a proti nacionalismu spojenému s rozvojem států se často staví *lokální nacionalismus*. Kanadské národní vědomí je například ohrožováno etnickým nacionalismem francouzsky hovořících Kanadánů v Quebecu. Vztah mezi národním státem a nacionalismem je tedy poněkud komplikovaný; oba však vznikly v průběhu stejného procesu.

Ve světle těchto úvah nyní můžeme nabídnout souhrnnou definici pojmu národní stát. Pojem národní stát označuje politický *aparát*, který uplatňuje svrchovaná práva na *vymezeném* území a dokáže svůj nárok na svrchovanost opřít o *vojenské síly*, přičemž mnozí z jeho *občanů se ztotožňují s jeho národní identitou*.

Práva občanů

Většina národních států se stala centralizovanými a efektivními politickými systémy přičiněním panovníků, kteří postupně překonávali feudální roztržitost a soustředovali stále více moci ve svých vlastních rukou. Suverénní stát původně neměl nic společného s právy *svých* občanů na účast v politickém životě. Tato práva byla většinou vybojována až v tuhém boji, jehož výsledkem bylo omezení moci panovníka, anebo přímo jeho svržení (například ve francouzské a americké revoluci).

T. H. Marshall rozlišuje tři *typy* práv spojených s rozvojem občanství (Marshall, 1973). Občanská práva v užším slova smyslu (civil rights) jsou ta, která jsou dána zákonem. Je mezi nimi řada práv, která dnes v západním světě vnímáme jako samozřejmá, ale jejich dosažení trvalo dlouhou dobu (a v mnoha zemích světa dodnes nejsou ani zdaleka dodržována). Patří sem svoboda pohybu, svoboda projevu a vyznání, právo na majetek a rovnost před zákonem. Ve většině evropských zemí byla tato práva plně zaručena teprve na počátku 19. století. Dokonce ani tam, kde jich bylo v obecné rovině dosaženo, se mnohdy na některé skupiny nevztahovala. Například ve Spojených státech, jejichž ústava poskytla občanům tato práva mnohem dříve než

většina evropských států), z nich byli vyloučeni černoši - a ani po občanské válce, kdy jim byla formálně přiznána, je fakticky nemohli uplatňovat.

Druhým typem práv občanů jsou politická práva, tj. především právo svobodně volit a být volen. Ani tato práva nebyla získána snadno a rychle. Nepočítáme-li Spojené státy, bylo všeobecné a rovné volební právo byt' jen pro muže uzákoněno teprve v historicky nedávné době a vlády se principu všelidového hlasování dlouho bránily. Ve většině evropských zemí bylo volební právo zprvu omezeno na občany mužského pohlaví vlastníci určitý majetek, takže ve skutečnosti mohla volit jen bohatá menšina. Zavedení všeobecného a rovného hlasovacího práva pro muže spadá převážně až do počátku 20. století. O tom, že ženy musely čekat ještě dále, bude řeč v další části této kapitoly.

Zatímco v Evropě úspěšně probíhal zápas o občanská a politická práva, v mnoha jiných částech světa pokračovala kolonizace. Příslušníkům ovládaných národů bylo takřka bez výjimky upíráno plné občanství států koloniálních říší (a většinou i občanská práva v samotné kolonii). Pokud nebyli přímo zotročeni, považovali je jejich bílí kolonizátoři za příliš primitivní, než aby mohli byt' připuštěni k účasti na vládě. O tom, aby s nimi bílí osadníci jednali jako se sobě rovnými, se prakticky nikde ani neuvažovalo. Většina těchto obyvatel získala občanská a politická práva až po pádu kolonialismu v polovině 20. století.

Za třetí typ práv občanů považuje Marshall sociální práva, jež se týkají nároku každého jedince na určitý minimální standard ekonomických vymožeností a jistot. Patří k nim právo na nemocenské dávky, podporu v případě nezaměstnanosti a minimální mzdu. V některých zemích, například v Německu, byly různé *typy* sociální podpory zavedeny ještě v 19. století, před plným prosazením občanských a politických práv; většinou však přicházejí ke slovu jako poslední. Teprve občanská a zejména politická práva totiž vytvářejí základnu, z níž lze vést boj za práva sociální. Jejich prosazení je obvykle důsledkem politické síly získané chudšími skupinami nebo třídami prostřednictvím hlasovacího práva. Rozšíření sociálních *práv* je úzce spojeno s tím, co se často označuje jako sociální stát (welfare state). V západní společnosti se tento koncept plně prosadil až po druhé světové válce. O sociálním státu hovoříme tam, kde vládní organizace poskytují hmotnou podporu těm, kdo se nemohou náležitě uživit námezdní prací - nezaměstnaným, nemocným, postiženým a starým osobám. Všechny západní země dnes mají rozsáhlý systém sociální podpory. Naproti tomu v mnoha chudších zemích světa tyto *výhody* téměř vůbec neexistují.

Ukázali jsme si určité charakteristické vlastnosti moderních států. Nyní se budeme podrobněji zabývat tím, jak funguje politický systém.

Demokracie

Slova "demokracie" má své kořeny v řeckém termínu složeném ze slov *demos* (lid) a *kratos* (vláda). Demokracie v základním významu tohoto pojmu tedy představuje politický systém, v němž nevládne panovník (král) ani aristokracie (třída urozených), ale lid. To sice zní jednoduše a jasně, ale ve skutečnosti to vůbec jednoduché není. Co to znamená, že vládne lid? Jak upozornil David Held, vyvolává každá z obou částí tohoto slova hned několik otázek (Held, 1987). Začneme u lidu:

- Kdo tvoří tento "lid"?
- Jaký druh participace je mu umožněn?
- Jaké podmínky se považují za příznivé pro jeho participaci?

Hovoříme-li o vládě, můžeme se ptát

- V jakém smyslu používáme slovo vláda? Týká se jen řízení státu jako takového, anebo může být demokracie i v jiných sférách (například tzv. průmyslová demokracie)?

- Hovoříme o každodenním administrativním rozhodování, které musí vlády činit, anebo jen o zásadních politických rozhodnutích?

U spojení "vláda lidu" si položíme otázky:

- Je vládě lidu nutno prokazovat poslušnost? Co je povinností občana a kdy existuje právo nesouhlasit?

- Máme právo jednat protizákonně, považujeme-li existující zákony za nespravedlivé?

- Za jakých podmínek, pokud vůbec, smějí demokratické vlády užít donucovacích prostředků vůči těm, kdo s jejich politikou nesouhlasí?

Odpovědi na tyto otázky *byly* v různých dobách a společnostech různé. Například pod pojmem lid se postupně skrývali: majetní občané, bílí muži, vzdělaní muži, všichni dospělí muži a nakonec dospělí muži a ženy. V některých zemích se oficiálně přijímaná verze demokracie vztahuje jen na politickou sféru, zatímco v jiných se týká i jiných oblastí společenského života.

Přímá demokracie

V přímé či participativní demokracii přijímají společné rozhodnutí ti, jichž se týká. Jde o nejstarší typ demokracie, který vznikl ve starém Řecku: plnoprávní občané (kteří však tvořili jen malou menšinu obyvatel) se pravidelně scházeli, aby zvažovali své záměry a činili zásadní rozhodnutí. V moderní společnosti, v níž má politická práva ohromný počet obyvatel, je význam tohoto typu demokracie jen omezený. Není ani možné, aby měli všichni aktivní podíl na všech rozhodnutích, která se jich týkají.

Přesto jsou některé aspekty participativní demokracie v moderních společnostech využívány. Jednou z jejích forem jsou například referenda, v nichž se občané vyjadřují ke konkrétním otázkám. Aby mohl svůj názor vyjádřit velký počet lidí, je třeba celý problém zjednodušit do podoby jedné až dvou otázek. V některých evropských zemích se referenda na celostátní úrovni běžně používají.

Monarchie a liberální demokracie

Některé moderní státy sice dosud dávají přednost monarchii před republikou (kromě Velké Británie k nim patří například třeba Španělsko, Belgie, Nizozemí či Švédsko), ale tradiční vládcové tohoto typu mají obvykle jen omezenou moc - popřípadě vůbec žádnou. Jen ve velmi malém počtu zemí, například v Saúdské Arábii nebo Jordánsku, mají ještě panovníci do jisté míry vládu ve svých rukou. Ve většině případů se však už stali spíše symboly národní identity než osobnostmi přímo ovlivňujícími politický život. Britská královna, švédský král i japonský císař jsou konstituční monarchové: jejich reálnou moc výrazně omezuje ústava, která svěřuje skutečnou pravomoc zvoleným zástupcům lidu. Valnou většinu moderních států však představují republiky.

Téměř každý, včetně konstitučních monarchů, se dnes hlásí k demokracii. Země, v nichž si mohou voliči vybrat ze dvou či více stran a všichni dospělí občané mají právo volit, se obvykle označují za liberálně demokratické. Do této kategorie patří prakticky všechny evropské země;

Spojené státy, Austrálie a Nový Zéland, ale i některé státy Třetího světa, například Indie, a dnes již také většina zemí Latinské Ameriky.

Šíření liberální demokracie

Po dlouhou dobu se o vládu nad světem dělil liberálně demokratický systém s komunistickým, jehož příkladem byl někdejší Sovětský svaz. Podobný systém dodnes existuje v Číně a hrstce dalších zemí. Komunistický systém spočíval ve vládě jedné strany; ve volbách byla občanům nabídnuta obvykle jen jediná kandidátka, takže neměli žádný reálný výběr. Ve společnostech sovětského typu měla komunistická strana zcela dominantní postavení, neboť ovládala nejen politický systém, ale i ekonomiku.

Od roku 1989, kdy Sovětský svaz ztratil vládu nad východní Evropou, se světem přehnala vlna demokratizace, jež měla charakter řetězové reakce. V mnoha zemích od Nikaraguy až po Jihoafrickou republiku se dostaly k moci demokraticky zvolené vlády. V Číně, kde žije asi pětina světové populace, musí vláda čelit silnému demokratizačnímu tlaku. Tisíce lidí zůstávají v čínských vězeních, protože nenásilně vyjadřovali svou touhu po demokracii. Přesto v této zemi stále existují skupiny, které přes odpor komunistického režimu aktivně usilují o přechod k demokratickému způsobu vlády.

Proč si demokracie získala takovou oblibu? Důvody jsou spojeny se sociálními a ekonomickými změnami popisovanými v celé této knize. Za prvé bývá demokracie spojována se soutěživým kapitalistickým systémem, který se ukázal být ekonomicky úspěšnější než komunismus. Za druhé zde působí stále silnější globální rozměr: život lidí je ovlivňován tím, co se děje daleko od nich. Lidé žádají více informací o tom, jak se jim vládne, což vede k větší míře demokracie.

Třetí příčinou je vliv hromadných sdělovacích prostředků, především televize. Řetězová reakce šíření demokracie byla nejspíš výrazně ovlivněna tím, jak jsou události dnes ve světě viditelné. Příchod nových televizních technik, především satelitní a kabelové televize, vede k tomu, že vlády už nemohou kontrolovat, co jejich občané uvidí (jak tomu bylo v případě konfrontace na náměstí Tchien-an-men). Podobně jako v dnešní Číně měly komunistické strany v Sovětském svazu a východní Evropě pod kontrolou veškeré televizní vysílání. Televize patřila a sloužila státu. Šíření satelitního vysílání však umožnilo mnoha lidem přístup k západním televizním programům a zprostředkovalo jim tak kontakt s odlišnými názory na jejich vlastní životní podmínky, než jaké chrlila vládní propaganda.

Demokracie v nesnázích?

Vzhledem k tomu, že se liberální demokracie tak nezadržitelně šíří, bychom mohli předpokládat, že jde o perfektně fungující systém. Ve skutečnosti tomu tak není; demokracie se téměř všude potýká s problémy. Nejde jen o obtíže s vybudováním demokratického státu v Rusku a jiných bývalých komunistických zemích. Demokracie se ocitá v nesnázích i tam, kde původně vznikla, totiž ve Velké Británii, Evropě a Spojených státech. Průzkumy veřejného mínění ukazují, že stále větší procento lidí pocítuje nespokojenost se svým politickým systémem, anebo je jim lhostejný.

Proč jsou mnozí lidé nespokojeni s politickým systémem, který ve světě zjevně vítězí? Odpověď je kupodivu spojena s týmiž faktory, jež šíření demokracie napomáhají, totiž s působením kapitalismu a novou globální dimenzí společenského života.

Jak ukázal sociolog Daniel Bell, jsou národní vlády dnes již příliš malé na to, aby řešily velké problémy spojeně například s vlivem globální ekonomické konkurence nebo ohrožením životního prostředí naší planety. Současně se však staly příliš velkými na to, aby mohly řešit malé otázky, jež se týkají konkrétních měst a regionů. Činnost obřích nadnárodních společností, které jsou hlavními hybateli světové ekonomiky, mohou vlády ovlivnit jen nepatrně. Velká americká firma se může rozhodnout, že zavře své výrobní podniky ve Velké Británii a vybuduje novou továrnu třeba v Mexiku, aby snížila výrobní náklady a mohla tak lépe soutěžit se svými konkurenty. Výsledkem bude, že tisíce britských dělníků přijdou o práci. Budou nejspíš chtít po své vládě, aby tomu nějak zabránila. Ta však nedokáže ovládat procesy spojené se světovou ekonomikou a může nanejvýš zmírnit jejich dopad (tj. poskytnout podporu v nezaměstnanosti nebo rekvalifikační programy).

Na jedné straně ztrácejí národní vlády schopnost potýkat se s globálními problémy, ale na druhé straně se vzdalují problémům většiny občanů. Mnohé Brity netěší, že o věcech, které ovlivňují jejich život, rozhodují účastníci ve vzdáleném Londýně - straničtí aparátčící, zájmové skupiny, lobbisté a byrokraté. Zdá se jim, že vláda není schopna řešit ani významné lokální problémy, například zločinnost nebo otázku bezdomovců. Z toho plyne pokles důvěry ve vládu, jenž se posléze promítá do ochoty lidí participovat na politickém procesu.

Volební preference a společenské třídy

Ve většině západních států dominují ty strany, které jsou spojeny s obecně politickými zájmy, tj. socialistické, liberální nebo konzervativní. Obvykle existuje určitá souvislost mezi příslušností ke společenským třídám a tím, jak lidé hlasují. Levicové a liberální strany většinou získávají hlasy převážně u nižších společenských tříd, zatímco strany konzervativní či pravicové mají větší podporu u majetných vrstev.

Situace ve Spojených státech se od většiny ostatních západních zemí trochu liší, protože na jejich scéně nepůsobí žádná velká levicová strana. I když mají američtí demokraté o něco větší odporu v nižších vrstvách a republikáni naopak mezi majetnějšími obyvateli, jsou rozdíly mezi nimi méně zřetelné než v jiných západních demokraciích. Hlasování Američanů se také méně řídí tím, ke které vrstvě kdo patří. Obě hlavní strany mají svá konzervativní křídla; konzervativní a liberální členové jedné strany často hlasují o konkrétních otázkách společně s podobně zaměřenými členy té druhé. Americké strany se vyznačují mnohem nižším stupněm vnitřní organizace a disciplíny než velké strany evropské. V Evropě se totiž obvykle uplatňují různé mechanismy k prosazení stranické linie ve sporných otázkách a úsilí udržení stranické solidarity.

Stranická politika: dochází na sklonku dvacátého století ke změně?

Zdá se, že se v mnoha zemích kromě poklesu stabilní podpory jednotlivých stran objevuje i stále větší skepse a rozčarování z tradiční stranické politiky jako takové. Tato deziluze se časově překrývá s obdobím od počátku 70. let po dnešek, v němž se proces rozšiřování sociálních práv v tom smyslu, jak je definoval Marshall, pozvolna zastavuje a nabírá zpětný chod. Pravicové strany vedené například Margaret Thatcherovou ve Velké Británii nebo Helmutem Kohlem v Německu se podobně jako administrativy amerických prezidentů Ronalda Reagana a George Bushe

pokoušely snížit sociální výdaje (Krieger, 1986). I ve státech, kde byli u moci socialisté, například ve Francii za éry prezidenta Mitterranda, se vlády snažily veřejné výdaje omezit (Ross, Hoffman a Malzicherová, 1987). Jednou z příčin byla stagnace příjmové složky státních rozpočtů, jež pramenila z celosvětového zpomalení ekonomického růstu. Zřejmě se však uplatnila také rostoucí skepse vlád, ale i samotných občanů, vůči efektivnosti sociálního státu.

Teorie přetížení státu a krize legitimacy

Výše zmíněnou politickou situaci popisují dvě protichůdné teorie. Jednou z nich je teorie přetíženého státu. Podle ní si vlády vzaly na svá bedra příliš mnoho úkolů, od státního vlastnictví průmyslu, služeb a dopravy až po poskytování sociálních výhod, což nejsou schopny zaplatit a zvládnout. Politické strany se od druhé světové války snažily získávat voliče tím, že jim slibovaly stále další výhody a služby. Pokud však zvítězily ve volbách, nedokázaly tyto sliby splnit, protože státní výdaje prostě přerostly výnosy z daní, na nichž jsou vlády závislé. Velké státní instituce přitom pokračují v setrvačném pohybu a ztrácejí pružnost či schopnost reagovat na potřeby těch, jimž mají sloužit (Etzioni-Halevy, 1983).

Voliči proto podle této teorie ztrácejí důvěru ve sliby vlád a politických stran. Evropské levicové strany a američtí demokraté pak ztrácejí část své tradiční podpory v pracujících vrstvách, jimž se zdají jejich reálné výhody neúměrně stále rostoucím veřejným výdajům. Vzestup „nové pravice“ 80. let je vysvětlován jako pokus řešit tuto situaci zeštíhlením státu a povzbuzením soukromého podnikání.

Protichůdná teorie německého myslitele Jiirgena Habermase a jeho nástupců hovoří o krizi legitimacy (Habermas, 1976, Offe, 1984. 1985). Jejím východiskem je konstatování, že všechny současné vlády mají obtíže se zajištěním takových příjmů, aby mohly vykonávat úkoly, k nimž se zavázaly. Intervence státu do ekonomického života a poskytování (sociálních dávek jsou podle Habermase a jeho školy nezbytnou podmínkou ekonomické stability. Hospodářský život je však charakterizován kolísáním a nejistotou, protože závisí převážně na zboží a službách vytvořených soukromým sektorem. Vlády musí poskytovat mnoho služeb, které soukromé společnosti nehodlají provozovat, protože nejsou dostatečně výdělečné. Proto si stát na sebe bere stále další koly a musí soukromníkům a podnikům zvyšovat daně, což se ovšem setkává s odporem. S těmito protichůdnými požadavky se vlády nedokáží vyrovnat. Tlak se postupně zvyšuje, neboť požadavky na služby poskytované státem trvale rostou. Schopnost politických stran plnit své sliby se ztenč3uje (zvláště jde-li o strany zasazující se o významnou roli státu), což vede k určité ztrátě podpory veřejnosti a všeobecně deziluzi z politiky a politiků, tedy ke krizi legitimacy. Nová pravicová politika 80. let se podle tohoto pojetí zrodila z odporu majetnějších vrstev vůči rostoucímu daňovému zatížení.

PRÁCE A EKONOMICKÝ ŽIVOT

Práci tráví většina z nás více času než jakýmkoli jiným typem činnosti. Pojem „práce“ se v našich představách často spojuje se slovem "dřina" - s úkoly, které bychom nejraději omezili na minimum a pokud možno se jim úplně vyhnuli. Možná vás něco podobného napadá právě ve chvíli, kdy se pouštíte do této kapitoly! Uvažuje takto o své práci většina lidí, a pokud ano, proč? Na tyto otázky se pokusíme odpovědět na následujících stránkách.

Práce má i své přitažlivé stránky, není to jenom dřina. Stačí se podívat na ty, kdo přijdou o

zaměstnání, jak se náhle cítí ztraceni a dezorientováni. Jak byste si asi připadali, kdybyste měli pocit, že nikdy nenajdete práci? V moderní společnosti hraje zaměstnání důležitou roli pro udržení sebeúcty. Dokonce i tehdy, když je pracovní náplň nezajímavá a odehrává se v málo příjemném prostředí, mívá zaměstnání určující vliv na psychologický stav jedince a jeho každodenní cyklus činností. Uplatňuje se přitom několik faktorů:

Peníze. Pro mnoho lidí představuje mzda či plat za práci hlavní zdroj obživy. Pokud tento příjem ztratí, začnou mít daleko větší obavy, že si neporadí s každodenními životními problémy.

Míra aktivity. Práce obvykle poskytuje lidem šanci osvojit si a používat určité znalosti a schopnosti. I stereotypní práce představuje strukturované prostředí, které usměrňuje a odčerpává energii jedince. Kdo zůstane bez zaměstnání, ten často ztrácí šanci své znalosti a schopnosti nějak uplatnit.

Změna. Práce umožňuje člověku poznat nové prostředí, které se liší od domácího. Mnohé lidi těší už to, že dělají něco jiného než doma, i když sama jejich práce není příliš stimulující.

Strukturovaný čas. U osob pracujících na plný úvazek se struktura dne obvykle řídí podle rytmu práce. Ten sice může představovat určitou zátěž, ale současně dává celému dni řád, který osobám bez práce často chybí. Pro nezaměstnané bývá velkým problémem nuda. Přestávají si všimnout toho, jak čas dělí, a stávají se apatickými. Na čase už nezáleží... Mám ho teď tolik (Fryer a McKenna, 1987).

Sociální kontakty. V pracovním prostředí si lidé často nacházejí přátele a příležitost podílet se na společných činnostech. Po ztrátě zaměstnání se okruh potenciálních přátel a známých obvykle zmenšuje.

Osobní identita. Pracovníkovi poskytuje jeho zaměstnání pocit pevné sociální identity, který je pro něj velmi cenný. Zvláště u mužů bývá sebeúcta spojena s tím, jaký je jejich ekonomický přínos k chodu domácnosti.

Při ohledu na tento působivý seznam důvodů snadno pochopíme, proč si při ztrátě zaměstnání přestáváme být jisti, že máme pro společnost nějakou cenu.

Placená a neplacená práce

Pokud jsme v předchozích odstavcích hovořili o lidech bez práce", ztotožňovali jsme pojem práce s placeným zaměstnáním. To je ovšem velké zjednodušení. Velmi významnou roli v lidském životě totiž sehrává i neplacená práce (v domácnosti, při opravě vlastního auta apod.). Mnohé typy práce se jen obtížně vtěšňávají do formálních kategorií placených zaměstnání". Například velkou část práce vykonávané ve sféře neformální ekonomiky oficiální statistiky vůbec neregistrují. Tímto termínem rozumíme různé transakce, při nichž se služby vykonávané lidmi mimo řádný zaměstnanecky poměr platí v hotovosti, ale i přímou výměnu zboží a služeb.

Za opravu televize se často platí z ruky do ruky, bez potvrzení a aniž by se tento výkon někde vykázal. Někteří lidé směňují laciné (tj. ukradené) zboží s přáteli nebo známými za jiné protislužby. Součástí neformálního sektoru však nejsou pouze finanční transakce, které zůstávají *skryty* před zraky úřadů, ale také mnohé formy *svépomocných činností*, vykonávaných v domácnosti i mimo ni. Domácí kutilové často s pomocí běžných nástrojů dokáží vyrobit řadu předmětů a zajistit mnohé služby, které by jinak bylo třeba koupit (Cershuny a Miles, 1983).

Práce v domácnosti, kterou tradičně vykonávají především ženy, bývá obvykle neplacená. Přesto je to práce - často velmi těžká a vyčerpávající. Významnou sociální roli má dobrovolná práce pro charitativní a jiné organizace. Placené zaměstnání má velký význam z celé řady důvodů, které jsme uvedli výše, ale kategorie práce jako takové je mnohem širší.

Práci obecně, ať placenou či neplacenou, můžeme definovat jako vykonávání úkolů

vyžadujících mentální a fyzické úsilí, jehož cílem je výroba zboží a služeb k uspokojení lidských potřeb. Za zaměstnání považujeme takovou práci, která se děje výměnou za pravidelnou mzdu či plat. Práce je ve všech kulturách základem ekonomiky. Instituce, které zajišťují výrobu a směnu zboží a služeb, vytvářejí ekonomický systém.

V této kapitole budeme analyzovat povahu práce v moderní společnosti a podíváme se na hlavní změny, které se dnes v ekonomickém životě projevují. Práce je vždy neodmyslitelně spjata s charakterem širšího ekonomického systému. V moderní společnosti tento systém spočívá na *průmyslové* výrobě, která se - jak jsme opakovaně zdůrazňovali v jiných částech této knihy - zásadním způsobem liší od předmoderních výrobních způsobů. Ty byly založeny převážně na zemědělství: většina lidí obdělávala pole nebo chovala dobytek. Naproti tomu v moderní společnosti pracuje v zemědělství jen nepatrné procento lidí a sama zemědělská práce se svým charakterem přiblížila průmyslové, neboť práci lidských rukou do značné míry nahradily stroje.

Moderní průmysl se rovněž neustále mění; dynamicky vývoj výrobních technologií patří k jeho typickým rysům. Povaha průmyslové výroby se mění také v závislosti na širších sociálních a ekonomických procesech. V této kapitole se zaměříme jak na technologické, tak na ekonomické změny a ukážeme si, jaký mají dopad na transformaci současného průmyslu.

Ženy v pracovním procesu

Donedávna byla placená práce v západní společnosti převážně mužskou doménou. V posledních desetiletích se však tato situace začala měnit; stále větší počet žen se zapojuje do pracovního procesu. V následující části této kapitoly se podíváme na původ a důsledky tohoto jevu, který patří k nejvýznamnějším změnám probíhajícím v současné společnosti.

Ženy a pracoviště z historické perspektivy

Pro naprostou většinu obyvatel předmoderních společností (stejně jako pro mnoho lidí v dnešním třetím světě) nebyly výrobní činnosti odděleny od chodu v domácnosti: veškerá práce se odehrávala přímo v obydlí nebo v jeho blízkosti. Ve středověké Evropě se všichni členové rodiny účastnili polních prací nebo řemeslné výroby. Ve městech se dílny obvykle nacházely doma a členové rodiny se zapojovali do různých fází výrobního procesu. U tkalců například děti pracovaly na mykadle a česaly, starší dcery a matka spřádaly, otec tkal. Podobná přímá spolupráce žen a dětí s muži existovala také v krejčovském, ševcovském a pekařském řemesle. Politika a vojenství sice zůstávaly doménou mužů, ale v domácnosti měly ženy díky svému významnému podílu na výrobním procesu mnohdy značný vliv. Manželky řemeslníků i sedláků mívaly často na starosti účty a vdovy běžně vlastnily a vedly rodinný podnik.

To se do značné míry změnilo s oddělením pracoviště od domova, které přinesl rozvoj moderního průmyslu. Asi nejvýznamnějším jednotlivým faktorem byl přesun výroby z domácího prostředí do mechanizovaných továren. Tempo práce určoval stroj a každý pracovník byl určen právě pro plnění daného úkolu; zaměstnavatelé proto začali najímat jedince místo celých rodin. Starý způsob vnímání rodiny jako pracovní jednotky však dlouho přetrvával; na počátku 19. století bylo ještě v Británii i mnoha jiných evropských zemích běžné, že se přijímaly celé rodiny. Například když dostal otec práci v továrně, přijali zaměstnavatelé matku s dětmi jako domácí služebnictvo nebo jako pomocné síly v zemědělství.

S dozníváním takových praktik se ovšem rozdíl mezi domovem a pracovištěm postupně prohluboval. Ženy začaly být spojovány s ideálem „domácího krbu“, ale názor, že „místo ženy je doma,“ neznamenal ve všech společenských vrstvách totéž. Bohaté ženy měly k dispozici

služebné a chůvy, zatímco chudé musely nést těžké břemeno: vykonávat všechny domácí práce a ještě si hledat námezdní práci, protože manželův příjem nestačil.

Ve všech společenských třídách byla zaměstnanost žen dost nízká, a to dlouho do 20. století. Ještě v roce 1910 tvořily ve Velké Británii více než třetinu zaměstnaných žen služebné a posluhovačky. Zaměstnány bývaly především mladé neprovdané ženy, které pracovaly v továrnách nebo kancelářích a jejichž mzdu zaměstnavatelé často posílali přímo jejich rodičům. Když se provdaly, přestaly do zaměstnání chodit.

Od té doby podíl žen na námezdní práci víceméně trvale roste. Jedním z hlavních důvodů byl nedostatek pracovních sil za první světové války, kdy ženy vykonávaly řadu prací dosud považovaných za výlučně mužské. Když se muži vrátili z války, znovu většinu těchto míst zaplnili, ale dosavadní *vzorec* už byl narušen. Dnes ve většině evropských zemí pracuje mimo domov 35 až 60 procent ten ve věku od 16 do 60 let. Nejvýznamnější vzestup nastal u vdaných žen. Ve Velké Británii jde celkem o 53 procenta žen; mezi vdanými ženami s dětmi do tří let je zaměstnáno více než 40 procent. Přesto zůstává zaměstnanost žen výrazně nižší, než je tomu u mužů. Růst počtu zaměstnaných žen neznamena, že by vytlačovaly muže z jejich zaměstnání, ale vyplývá z růstu celkového počtu pracovních míst.

Nerovnost na pracovišti

S nadprůměrnou koncentrací žen se dnes setkáváme tam, kde jde o špatně placenou a mechanickou práci. Na této skutečnosti mají svůj podíl nejen stereotypy „mužských“ a „ženských“ úloh, ale i změny v organizaci práce. Dobrým příkladem může být to, jak se změnila prestiž a náplň práce nižších úředníků. V roce 1850 tvořili ve Velké Británii 99 procent nižších úředníků muži. I ten nejnižší úředník měl vůči vnějšímu světu jisté postavení. Úřednické místo bylo vždy spojeno s určitou odpovědností, vyžadovalo znalost účetnictví a někdy i organizační práci. Ve dvacátém století došlo k všeobecně mechanizaci práce v úřadech, která začala už zavedením psacího stroje na sklonku století předchozího. S tím, jak se z práce nižšího úředníka stala mechanická záležitost, se ovšem snížili její status: stala se málo prestižním a málo placeným povoláním. S klesající prestiží a platy uvolňovali muži tato místa ženám. Podobný proces nastal i u kdysi vlivné práce „tajemníka“, kterého nahradila „sekretářka“. V r. 1991 tvořily ženy téměř 90 procent všech nižších úřednických kádrů a „sekretářská“ místa byla ženami obsazena dokonce z 98 procent.

Účast žen na námezdní práci je zásadně ovlivněna tím, zda mají či nemají děti, o které se musejí starat. Ve všech socioekonomických skupinách je pravděpodobnější, že bude mít žena plný pracovní úvazek, nemá-li doma děti. Dnes se však i matky daleko častěji vracejí práci na plný úvazek, na stejné místo a ke stejnému zaměstnavateli, než tomu bylo na počátku 80. let. Tehdy se totiž vysoké procento matek vracelo do práce většinou na částečný úvazek a ocitalo se v nižším postavení než dosud. Na počátku 90. let už matky (především v lépe placených zaměstnáních) obvykle v započaté kariéře pokračují.

Na částečný úvazek nicméně pracuje daleko více žen než mužů. Ve Velké Británii tvořily ženy v roce 1990 plných 86 procent všech osob pracujících na částečný úvazek. Mnohé z nich tomu samy dávaly přednost před prací na celý úvazek; lze však říci, že v jistém smyslu neměly na vybranou. Muži vesměs nepřejímají primární odpovědnost za péči o děti. Pro ženy, které tuto odpovědnost mají (a s ní i další domácí povinnosti, jak ještě uvidíme), ale přesto chtějí nebo potřebují mít placené zaměstnání, se tak stává částečný úvazek schůdným řešením.

V poslední době začaly ženy pronikat i do povolání, jež bývala definována jako „mužská“, ale jen v omezené míře. Necelých 5 procent ředitelských míst v britských podnicích patří ženám; ve

čtyřech z pěti firem se ženy na řídicích místech vůbec nevyskytují. Totéž platí o mnoha oblastech ekonomiky. Například v bankovníctví sice pracuje ve Velké Británii okolo jednoho milionu žen, ale v manažerských funkcích jich najdeme v nejprestižnějších bankách jen 2-4 procenta. Ani v odborných profesích není situace příliš odlišná. Zastoupení žen v britské advokacii za posledních dvacet let prudce vzrostlo, ale přesto představují jen 14 procent. Lze jen těžko odhadnout, do jaké míry se tato výrazná nerovnost může v blízké budoucnosti změnit. Možná právě probíhají velmi hluboké změny; trvá však dlouho, než ti, kteří stojí na počátku své dráhy, dosáhnou vrcholu, a tak se výsledky projeví teprve s odstupem řady let. Příkladem může být právnické povolání. Na počátku 90. let tvořily ženy téměř polovinu všech studentů právnických fakult v Británii, což představovalo velmi značný nárůst oproti předchozímu desetiletí. Lze předpokládat, že většina z nich nastoupí právnickou dráhu, ale otázkou zůstává, kolik se jich posléze dostane až na vrchol.

Problémy úspěšných

Ženy, které *dosáhnou* ekonomického úspěchu, se v současné době musejí vyrovnávat se světem, do kterého tak úplně nepatří. Zkušenosti žen v řídicích funkcích bývají přirovnávány k zážitkům z dlouhodobých pobytů v cizině. Je nezbytné si vzít dobré průvodce a mapy a dodržovat pravidla, jimiž se řídí místní obyvatelé. Jde o značný kulturní šok a ani ten cizinec, jenž zůstane natrvalo, není nikdy úplně přijat. V dlouhodobé perspektivě však nelze vyloučit, že ženy ovlivní mužský hodnotový systém, což umožní sladit odpovědnost k rodině s požadavky pracoviště.

K hlavním faktorům ovlivňujícím kariéru ženy patří přesvědčení mužů, že pro ženu je práce až na druhém místě po dětech. Jeden britský výzkum se zabýval postoji vedoucích pracovníků při přijímacích pohovorech se ženami, ucházejícími se o místa technického personálu ve zdravotnictví. Ukázalo se, že ženy byly vždy dotazovány na to, zda mají nebo chtějí mít děti. Mužů, kteří žádali o taková místa, se téměř nikdo na nic podobného neptal. Když byli vedoucí upozorněni, že se ptají jen žen a ne mužů, objevovala se v jejich odpovědích trvale dvě témata: a) ženy s dětmi budou žádat častěji volno, když budou mít děti prázdniny, anebo s dítětem zůstanou doma, když onemocní, b) péče o dítě je považována spíše za úkol matky než obou rodičů.

Někteří vedoucí chápali své otázky na toto téma jako projev své péče o zaměstnankyně, ale pro většinu to bylo součástí hodnocení, do jaké míry může být uchazečka spolehlivou spolupracovnicí. Jeden vedoucí poznamenal: „Uznávám, že je to poněkud osobní otázka, ale musíme to brát v úvahu. Muži se to vlastně nemůže stát, a myslím, že je to svým způsobem nefér - odporuje to rovnosti příležitostí, protože muž prostě děti na svět nepřivádí“ (Homansová, 1987. str. 92). Jenže muži, byť z biologického hlediska děti nepřivádějí na svět, se samozřejmě mohou podílet na péči o děti a odpovědnosti za ně. S touto možností všem žádný z vedoucích nepočítal. Podobný postoj měli vedoucí i k služebnímu postupu ženy. Považovali za pravděpodobné, že bez ohledu na postavení, jehož dosáhne, bude ochotna kariéru přerušit, aby pečovala o malé děti. Jeden z vedoucích pracovníků to komentoval takto: „Muži na vyšších úrovních dominují prostě proto, že ženy odcházejí rodit děti a podobně... To bychom snad nemuseli *považovat* za diskriminaci. Patří prostě k životu, že ženy odcházejí, vdávají se a mají rodinu, takže jejich kariéra je přerušovaná. Vráť se a mají mezeru ve zkušenostech nebo kvalifikaci. A když dojde na lámání chleba, nezáleží na pohlaví uchazeče, ale na tom, jaký přínos pro podnik představuje. (Homaroova, 1987. sstr. 95).

Ty nemnohé ženy, které tento výzkum našel na vedoucích místech, byly všechny bezdětné - a řada těch, které plánovaly v budoucnu děti, uváděla, že mají v úmyslu svou práci opustit a pak se

možná kvalifikovat na jiné místo.

Jak máme tyto výsledky interpretovat? Jsou to hlavně mužské předsudky, které ztěžují ženám přístup k zaměstnání? Někteří vedoucí vyjadřovali názor, že *by ženy* s dětmi neměly hledat zaměstnání, ale zůstat doma a věnovat se rodině. Většina ale přijímala zásadu, že *by ženy* měly mít stejné šance jako muži. Jejich apriorní představy se netýkaly pracoviště samotného, ale spíše rodičovské odpovědnosti. Dokud bude většina populace považovat za samozřejmé, že rodičovské povinnosti nelze dělit rovným dílem, budou problémy zaměstnaných žen přetrvávat. Bude nadále patřit k životu, jak to uvedl jeden z vedoucích, že jsou *ženy* ve srovnání s muži ve výrazné nevýhodě, pokud jde o šance na profesionální úspěch (Cockburnová, 1991).

Nízká mzda a past ženské chudoby

Jak se dá očekávat, je průměrná mzda zaměstnaných žen podstatně nižší než u mužů, přestože se rozdíl v posledních dvaceti letech poněkud zmenšil. Ženy jsou více zastoupeny v hůře placených sektorech, ale i uvnitř určité kategorie zaměstnanců mívají v průměru nižší platy než muži.

Ve Velké Británii žije nezanedbatelné procento žen v chudobě. (Platí to především o matkách-samoživitelkách) Zastoupení žen mezi chudými se v posledních dvou desetiletích trvale zvětšuje; zvláště těžce doléhá chudoba na ženy s velmi malými dětmi, které vyžadují trvalou péči. Nastává bludný kruh: může-li žena získat slušně placenou práci, finančně ji vyčerpává, že musí platit za opatrování dětí. Pokud však začne pracovat na částečný úvazek, sníží se její příjmy, zmizí jakákoli šance na kariéru a ztratí také jiné ekonomické výhody těch, kdo pracují na plný úvazek - například právo na důchod.

Práce v domácnosti

Práce v domácnosti ve své současné formě vznikla v důsledku oddělení domova a pracoviště (Oakleyová, 1974). Domov se stal spíše místem spotřeby než výroby. Tím se ovšem domácí práce stala neviditelnou, protože skutečná práce byla stále více definována jako ta, za kterou se přímo vyplácí mzda.

V průběhu vývoje domácnosti jako samostatné domény se změnily i jiné okolnosti. Před příchodem vynálezů a přístrojů, které ji značně ulehčily, bývala domácí práce velice tvrdá a náročná. Například velké prádlo představovalo skutečnou dřinu. Podle výzkumů provedených výrobcem praček, firmou Maytag, jež se pokusila zhodnotit náročnost praní v 19. století, bylo velké prádlo právě tak vyčerpávající, jako když s plným nasazením plavete pět kilometrů prsa; vezmeme-li v úvahu typ pohybů a mokré prostředí, vyšlo to skoro úplně nastejno" (Hardymen-tová, 1987, str. 6).

Se zavedením horké a studené tekoucí vody do domácností vymizely mnohé časově náročné úkoly; do té doby bylo třeba vodu do domácností nosit a ohřívát. Instalace elektřiny a plynu znamenala, že se kamna na uhlí a dřevo stala překonanou záležitostí, čímž bylo z velké části odbouráno pravidelné sekání dřeva, chození pro uhlí a nutnost neustále čistit kamna. K dalšímu omezení těžké dřiny vedly přístroje šetřící práci jako vysavače a pračky. Se zmenšováním rodin ubývalo také dětí, o které se bylo třeba starat. Kupodivu se však průměrný počet hodin věnovaný domácí práci nijak výrazně nezmenšil. Množství času, které ženy „zaměstnané“ pouze v domácnosti tráví domácí prací, zůstává už půl století vcelku stejné. Technika sice eliminovala některé těžší práce, ale na jejich místo přišly nové úkoly. Zvýšil se objem času věnovaného péči o děti nákupům i vaření.

Skutečnost, že stále více žen vstupuje na trh práce, měla na činnost v domácnosti výrazný vliv. Vdané ženy zaměstnané mimo domov věnují domácí práci méně času než ostatní, přestože téměř vždy nesou na svých bedrech hlavní *odpovědnost* za udržování domácnosti. Jejich činnost se ovšem v průběhu dne odehrává poněkud jinak. Ve srovnání s těmi, které jsou trvale v domácnosti, totiž vykonávají více domácích prací večer a o víkendech.

Neplacená, domácí práce má nesmírný ekonomický význam. *Odhaduje* se, že práce v domácnosti vytváří 25 až 40 procent bohatství vznikajícího v průmyslových zemích. Tím, že zdarma poskytuje služby, na nichž je závislá velká část pracující populace, posiluje domácí práce celou ekonomiku.

Ženy v domácnosti (a dnes občas i muži) nemají placenou práci, ale přitom nefigurují ve statistikách jako "nezaměstnané". Co tedy vlastně pojmem "nezaměstnanost" rozumíme? To je jedna z otázek, jimiž se budeme zabývat v následující části této kapitoly.

Nezaměstnanost

Míra nezaměstnanosti v průběhu tohoto století výrazně kolísala. V západních zemích dosáhla vrcholu za hospodářské krize na počátku 30. let, kdy například ve Velké Británii postihovala 20 procent pracovních sil. Reakci západoevropských zemí a Spojených států na tuto krizi výrazně ovlivnily myšlenky britského ekonoma Johna Maynarda Keynesa. Keynes zastával názor, že nezaměstnanost je důsledkem poklesu kupní síly, jenž snižuje poptávku po zboží. Doporučoval proto intervenci státu, který může zvýšit míru poptávky a vytvořit tak nová pracovní místa. V období těsně po druhé světové válce mnozí ekonomové a politici věřili v účinnost státních zásahů do ekonomického života, které měly zaručit, že se vysoká nezaměstnanost už nikdy nebude opakovat. Důraz na *plnou* zaměstnanost se stal jedním z pilířů vládní politiky téměř ve všech západních státech. Až do 70. let se zdálo, že se tato politika osvědčuje, neboť byla provázena víceméně trvalým hospodářským růstem.

V posledních dvou desetiletích však nezaměstnanost v mnoha zemích začala narůstat. Ve Velké Británii, kde asi čtvrt století po druhé světové válce nepřekročila dvě procenta, se na počátku osmdesátých let vyšplhala na plných 12 procent (v roce 1995 zůstávala na 11 procentech). Keynesův model zásahů do ekonomické sféry většina zemí opustila.

Analýza nezaměstnanosti

Interpretace oficiálních statistik není ani v tomto případě jednoznačná, neboť ani nezaměstnanost nelze snadno definovat. Nezaměstnaný je ten, kdo je „bez práce“, čímž se ovšem rozumí placené zaměstnání. Mnozí lidé, kteří jsou registrováni jako nezaměstnaní, však vykonávají nejrůznější formy produktivní práce (opravují domy, starají se o zahradu); řada osob pracuje na částečný úvazek nebo přijímá placená zaměstnání jen sporadicky; a důchodci, kteří nepracují, se mezi nezaměstnané nepočítají.

Mnozí ekonomové se domnívají, že standardní ukazatele nezaměstnanosti by měly být doplněny o dva další údaje. Jedním z nich jsou „pracovníci bez perspektivy“, kteří by rádi pracovali, ale už nevěří, že práci najdou, a tak ji přestávají hledat. „Osoby pracující nedobrovolně na částečný úvazek“ by daly přednost práci na plný úvazek, ale nemohou ji najít. Použijeme-li tyto dva ukazatele, poskytne nám statistika úplnější demograficky obrázek o skutečné nezaměstnanosti. V zemích Evropské unie patřily v roce 1993 do první z těchto kategorií čtyři

miliony osob, do druhé plných 15 milionů, což lze srovnat se 34 miliony oficiálně registrovaných nezaměstnaných (*The Economist* 22. července 1995, str. 92). V Japonsku se po přičtení těchto dvou kategorií celková *míra* nezaměstnanosti více než zdvojnásobí.

Na britském příkladu lze dobře dokumentovat, že míra oficiálně registrované nezaměstnanosti v populaci není rovnoměrná. U mužů je vyšší než u žen, u etnických menšin bývá vyšší než u bílé většiny. Menšiny rovněž vykazují mnohem větší míru *dlouhotrvající* nezaměstnanosti než zbytek populace. Nedávný vzestup nezaměstnanosti postihl zejména mladé lidi, což se opět projevilo výrazněji u menšinové než u většinové populace.

Pro ty, kdo si zvykli na stabilní zaměstnání, může být náhlá nezaměstnanost velice nepříjemná. Prvním *důsledkem* je samozřejmě ztráta příjmu; záleží pak na výši *podpory* v nezaměstnanosti, *do* jaké míry se tato skutečnost promítne *do* životní úrovně. Ve Velké Británii se podpora vyplácí dlouhodobě; ztráta zaměstnání sice může způsobit okamžité finanční obtíže, ale nemá vliv na dostupnost zdravotní péče a jiných sociálních vymožeností, poskytovaných zdarma státem. Naproti tomu ve Spojených státech, Španělsku a mnoha jiných zemích lze podporu pobírat jen omezenou dobu, takže ztráta zaměstnání představuje větší ekonomickou ztrátu.